

«цивілізацій» – православної, західноєвропейської та ісламської. Причому ці переплетення нерідко визначали й етносоціальну специфіку української спільноти, й набирали вигляду певних «цивілізаційних нетиповостей». Щодо останніх ми пропонуємо визначення «етносоціальні химери», тобто явища, котрі також стали реальністю внаслідок тісних і динамічних міжспільнотних взаємин у даному разі українців і татар, й які мали вплив на етносоціальні трансформації цих спільнот.

Значні прояви «етносоціальних химер» спостерігаються й серед татарської народності Кримського ханства, зумовлені передусім впливами християнства. Згадуваний уже турецький мандрівник Е.Челебі писав зокрема, що в Акмечеті (сучасний Сімферополь – К. І.) були дервіші, мусульманські ченці, які захоплено розповідали йому про матір «пророка козаків» Ісуса. Це чимало здивувало правовірного мусульманина, тому він заключив: «ось, душа моя, які там є суфії». Натомість записки судацького синаксара ще XIII – XIV ст. фіксують на території Криму значну кількість татар-християн¹⁹. Як відомо, наприклад, кримський хан Сахіб-Гірей був народжений християнкою, а згодом і одружений на християнці. Водночас у татар, як зауважував Михалон Литвин, «однаково і всі міністри..., євнухи, секретарі та відомчі люди, а також воїни... походять із нашої [української] християнської крові»²⁰.

Безперечно, обидві спільноти, що досить активно контактували в межах Великого Кордону, мали не такий уже й опосередкований вплив на етносоціальні трансформації одна одної, як видається на перший погляд. Проте варто також пам'ятати, що це лише невеликий пласт питань, пов'язаних із аналізом запропонованої проблематики. Отже, потрібне подальше наукове ґрунтовне й об'єктивне, а головне – неупереджене дослідження. Тільки за таких умов вдасться остаточно подолати той пласт фахової та суспільно-побутової стереотипності негативного спрямування на сутнісні характеристики обох етносоціальних організмів – українського та кримськотатарського – в історичній динаміці їхньої взаємодії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Більш дет. про це див.: Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28 – 44.; 2. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 112.; 3. Там само – С. 108.; 4. Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. – К., 2000. – С. 5.; 5. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – К., 1994. – С. 116.; 6. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявленнь та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 340.; 7. Челеби Эвлия. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму. – Симферополь, 1996. Курсив у цитатах наш; 8. Дашкевич Я. Великий Кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле і сучасність: Тези доповідей міжнародної конференції. – Черкаси, 1999. – С. 6.; 9. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 4.; 10. Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953. – S. 13 – 14; Цит. за: Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 35.; 11. Дашкевич Я.Р. Україна на межі... – С. 37.; 12. Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 109.; 13. Яковенко Н.М. Нарис історії... – С. 116.; 14. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки: Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С. 22.; 15. Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. – Warszawa, 1853. – Т. 1. – S. 7.; 16. Courmenin, baron de Hayes. Voyage de Levant. – Paris, 1624. – S. 286; Цит. за: Наливайко Д.С. Вказ. праця. – С. 114.; 17. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / За ред. Ю.Кондуфора та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 488.; 18. Прицак О. Що таке історія України? // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 59.; 19. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 4: XIV – XVI віки – відносини політичні. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 297.; 20. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890. – С. 20 – 21.

М.І. Кабачинський

КОЗАЦТВО НА ОХОРОНІ КОРДОНІВ УКРАЇНИ

Історія свідчить, що однією з найважливіших функцій життєдіяльності запорозького

козацтва була прикордонна охорона. Але не тільки запорожцям випало виконувати завдання охорони кордонів, а й усьому українському козацтву. Адже саме воно було основою збройних формувань українських військово-державних утворень XVII – XVIII ст., а ті весь період свого існування знаходились на перехресті військово-політичних відносин країн Південно-Східної Європи, південним рубежем держав до яких входили.

Варто зазначити, що мабуть жоден український історик не оминув своєю увагою козацтво, але аналіз наукової літератури показує, що міфологізоване поняття козак-характерник зустрічається чи не частіше ніж конкретне – козак-прикордонник. В той же час, на думку автора, висвітлення даного аспекту козацької історії дозволить більш досконало її дослідити, а українським прикордонникам використати в своїй практичній діяльності.

У сучасній історичній літературі серед публікацій з даної проблеми варто відзначити праці І.Іванченко і Б.Моця¹, які розглядають прикордонну діяльність українського козацтва в охороні кордонів Російської імперії, та монографію М.Кабачинського², в якій автор окремо зупиняється на питаннях прикордонної діяльності запорозького і слободського козацтва. Багатий матеріал напрацьовано російськими авторами. Так А.Молотков і М.Чепелкін розглядають діяльність прикордонних структур, створюваних українцями в контексті загального розвитку російських прикордонних військ³, Олександр і Андрій Плеханови аналізують розвиток козацтва і, зокрема, виконання ним прикордонної служби⁴. Місце і роль козацтва в державній політиці в галузі охорони західного кордону Росії в першій чверті XVIII ст. характеризує І.Карачаров⁵, а Є.Єжуков досліджує прикордонну службу козацтва в часи Петра I і Єлизавети Петрівни⁶. Однак багато питань даної проблеми й надалі залишаються нез'ясованими.

Метою статті є аналіз окремих аспектів охорони південних і західних кордонів прикордонниками українських військово-державних утворень XVII – XVIII ст. та участі українського козацтва в прикордонних структурах, створюваних державами-колонізаторами.

Українське козацтво формується як суспільний стан на порубіжжі. Поселяючись там, займаючись промислами чи отримуючи землі, вони, не маючи ніякого державного захисту, змушені були самостійно захищатись від войовничих сусідів. Щоб порятувати свої родини, утримати майно, прикордонним поселенцям доводилося братись за зброю, створювати спеціальні органи захисту.

Швидко зрозумівши військові можливості українського козацтва, державці почали використовувати його у прикордонній службі вже з початку XVI ст.

Так, з 1503 року стають відомими черкаські козаки і козацькі загони старост (козаки князь-Дмитрія, князь-Ружинського та ін.). Вони вже становили нерегулярне військо у Литві і уряд організував їх для захисту кордонів від татарських нападів і віддавав під команду так званих старост, тобто керівників областей, міст і замків держави.

У 1533 році черкаський староста Остап Дашкевич виступив на сеймі в Пйотркові з проектом будівництва на одному з островів Дніпра замку і постійного утримання там двох тисяч козаків для того, щоб вони, плаваючи в чайках по ріці, охороняли кордон від татар, та ще кількох сот кінних для зв'язку й постачання припасів для цієї сторожі. Та з цього проекту нічого не вийшло, у литовського уряду не було коштів й розуміння справи⁷.

У 1572 році польський король Сигізмунд II Август видав універсал про формування із запорожців загону в 300 чоловік і взяття його на військову службу. Так було покладено початок реєстровому козацькому війську. Одним з головних завдань реєстровців було завдання захисту кордонів: „влаштувавши козаків, король звелів їм бути на сторожі проти татар у всій готовності біля дніпровських порогів...”⁸, тому можна вважати, що цим актом було покладено початок організації з козацтва офіційної прикордонної варти.

Не мало прислужились на південних кордонах Литви та Польщі українські козаки, але найактивніше використовувала їх для виконання прикордонних завдань Росія.

Перші згадки про державну прикордонну службу в Московському царстві датуються 1512 роком. Саме тоді князь Василь III «утвердив землю свою заставами». Це були сторожі чи притони (постійні застави), що висилались з міст передової лінії в степ і перекривали

.....
дороги, а також станиці (кінні роз'їзди), які виконували завдання спостережного, розвідувального і бойового характеру.

На думку В.Каргалова, централізована сторожова служба почала створюватися тільки в 20-х роках XVI ст., після трагічних подій 1521 р., коли кримський хан Мухаммед-Гірей організував великий напад на Московщину. Сторожова служба не зуміла тоді попередити про цей похід, і тому кримчаки завдали великої шкоди, забравши в полон тисячі людей. Тоді-то, щоб попередити раптові напади, на всьому протязі степового кордону були організовані сторожі та станиці. Вони прикривали два найбільш небезпечні напрями - рязанський і сіверський.

З 20-х років XVI ст. глибоку розвідку до Азову вели козачі станиці. На рязанському напрямку стояли застави. Сіверську землю надійно охороняли севрюки (місцеві жителі) і путивльські козаки. Їх роз'їзди шукали на шляху татарські сакми і повідомляли про них прикордонним воєводам. Вони ж служили в донецьких сторожах по найму, супроводжували як вожі (провідники) московських воєвод. Севрюки підтримували зв'язки з черкаськими і канівськими козаками і через них отримували відомості про набіги, котрі готувались⁹.

У документах того часу зустрічаються реєстри путивльських чи курських черкесів (українських козаків), яких направляли нести в степу сторожову службу проти татар. Наприклад, царською грамотою від 1582 року дозволялося відпустити в поле 45 черкесів. 11 козаків з отаманом Гороховським виїхали із Запорожжя на царську службу в травні 1589 року тощо. Керівництво Московської держави охоче залучало на прикордонну службу українське козацтво, адже власних ресурсів було недостатньо. У результаті наприкінці XVI ст. прикордонні московські застави склалися переважно з українців. За твердженнями англійського купця Д.Флетчера, в 1588 році на московських південних рубежах з 4300 вояків найманої піхоти майже 4000 були українцями¹⁰.

У XVII ст. Москва вже в масовому порядку використовує українське козацтво для охорони і оборони південних кордонів як найбільш пристосованих, досвідчених професійних військовиків.

Справа у тому, що сторожі, яких набирають з дітей боярських, не бажаючи служити в непривілейованих військах, дезертирують, відмовляються. Їх звільняють, переводять на городову службу, а на їх місце призначають „по прибору” служилих людей, у першу чергу козаків. За задумом влади, організація на кордоні козачих гарнізонів повинна була також різко скоротити витрати, адже козаки отримували невеликі мастки і служили, відповідно до Боярського приговору про станичну і сторожову службу (від 16 лютого 1571 р.), „з землі без грошей”¹¹.

Як бачимо, це були вже не найманці, а поселенці. З цього приводу 26 березня 1656 р. у Чигирині відбулась цікава розмова між Б.Хмельницьким і керівником московського посольства думним дяком Л.Лопухіним. Зокрема, Лопухін клопотав про заборону приймати на українські землі утікачів-селян, а тих, що вже оселилися, – видати. Хмельницький зауважив, що чимало українців із сім'ями поселяється на російських землях і він їм не забороняє цього. На що посол відповів: „Черкаси - люди служили, вільні, а не кріпосні”.

З другої половини XVII ст. турботу про московські кордони, на своїх напрямках, перебирають на себе українські військово-державні утворення: Українська козацька держава, Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина.

Уклавши Березневі статті, Богдан Хмельницький автоматично перебрав на себе турботи про південний кордон Московського царства, більше того, цей напрямок став ще більш небезпечний. „Готуючись до походу проти Польщі навесні 1655 р., Хмельницький особливо дбав про надійність захисту південних кордонів. А підстави для тривоги були, оскільки Магомет-Гірей не хотів примиритися з протекцією Москви над Україною”, – зустрічаємо у В.Смоля та В.Степанкова.

Форми і методи прикордонної служби у державі Б. Хмельницького та у Гетьманщині були різноманітні. На кордоні стояла сторожа: „Відомо, що в Україні прикордонну лінію охороняли так звані форпостами, що склалися з дерев'яних хат зі стайнями для

.....
драгунських коней і з маяками зі смолених бочок”. Для прикриття небезпечної ділянки кордону залишались полки, чи їх підрозділи. У прикордонних містах вартувала козацька залага. А часто гетьмани проводили і превентивні військові акції у прикордонні. „Так, на початку липня 1655 р. за наказом Б. Хмельницького 34 човни з 2 тис. запорізьких і донських козаків, очолюваних Павлом Чесночихіним і Дергуном, увійшли в Керченську затоку й протягом 10 днів блокували її. В неділю, 15 липня, вони захопили Тамань, 22 липня напали на Керч, на початку серпня оволоділи Судаком. Протягом літа козаки, по суті, були господарями Кримського узбережжя, що на деякий час затримало виступ татар в похід на Україну”¹².

За „Трактатом про вічний мир” Московського царства з Річчю Посполитою від 6 травня 1686 р. під контроль царя переходить Запорожжя. Проте можна згодитись з твердженням, що в цей час Запорожжя по суті лише формально належало Москві¹³. Про це свідчать події, пов’язані, зокрема, з діяльністю Петра Іваненка і Костя Гордієнка.

Однак зовсім інші відносини запорожців з Росією складаються в період Нової Січі. Землі, які вони замешкують, знаходяться перед Українською лінією. Тому вже в 1734 р., коли ще тільки запорожці повертаються в підданство царів, у листуванні з ними наголошується на охороні кордонів з боку Криму. А в 40-х роках Єлизавета Петрівна наказує запорожцям пильнувати також і кордони з Польщею¹⁴.

У козацтва Нової Січі створюється спеціальна прикордонна служба. Запорожці виставляють на кордон застави (бекети), що були, очевидно, постійною охороною кордонів вольностей запорозьких козаків, хоча в різний час їх кількість була неоднаковою. За одним із розкладів 60-х років XVIII ст. загалом в усіх бекетах мали бути: 1 військовий старшина, 6 полковників, 14 полкових старшин, 1510 кінних козаків, 320 піших козаків, 69 службовців, а всього 1899 чоловік з 3168 кінями.

Також вздовж лівого берега Дніпра, від гирла ріки Орелі до гирла ріки Кінські Води, на відстані 10-30 верст, залежно від місцевості, так, щоб з однієї було видно іншу, будуються радути (форпости). При кожній радуті була стайня і неодмінно 50 чоловік козаків.

Сигналізаційні та спостережні функції виконували фігури і могили¹⁵.

У випадку необхідності запорожці виставляють карантинні (протичумні) застави, проводять розвідку у Криму тощо¹⁶.

Прикордонні команди поділялись на водні і сухопутні, у залежності від того, яку ділянку кордону потрібно охороняти. Причому кордони охоронялись не тільки влітку, в документах також наводяться реєстри команд зимової дислокації¹⁷.

Запорожжя військовими звичаями мужньо захищало імперію, прикордонною вартою пильнувало її, а от „почесні запорожці” М.Кутузов, П.Панін, Г.Потьомкін (вони були прийняті до Запорозького війська), імператриця, котра запевняла: „Між тим і монарша наша милість й увага до сього Нашого підданого війська... продовжені... й поглиблені будуть”¹⁸ у 1775 р. знищили його.

У XVII ст., тікаючи від експлуатації, воєн, Руїни мешканці Правобережжя поселялися на безлюдних великоросійських землях до самого Дону і заснували багато міст та слобод. З них у другій половині століття склалось п'ять Слободських козацьких полків: Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький, Ізюмський.

Московський уряд охоче приймав переселенців, адже з перших днів ті отримували чітку вказівку - боронити кордон від татар. Більше того, українських козаків активно заохочували в заселенні Дикого поля, надаючи пільги.

Ця колонізація була надто важкою і небезпечною, адже тут кочували степовики і проходили так звані сакми - шляхи татар - Муравський чи Царський, Ізюмський, Кальміуський, Бакаєв, Кончаковський та інші¹⁹. Ось для того, щоб перерізати їх, не дати степовикам прорватись до московських міст і сіл, і організовувалась прикордонна варта в цих місцях.

Основним засобом оборони служили міста-фортеці. У XVII-XVIII ст. в Слободській Україні усі полкові і сотенні міста, іноді слободи і навіть деякі панські села були фортецями.

Біля деяких міст були ще і "білягородні" фортеці.

Найбільші фортеці були у Харкові, Охтирці, Сумах та Острогозьку.

У всіх містах Слободської України були вартові, станичники, дозорні, які стояли на варті у фортеці, біля воріт, на валах, в острожках, біля бродів.

З міст південних полків посилались роз'їзди в степ для контролю за татарами. Для них будувались острожки з вежами-калавурнями, які служили притулками. При острогах будували також маяки або піраміди для спостереження та термінового попередження димовими сигналами про небезпеку: „як побачать в степу татар, зараз на маяках підіймається дим уверх, - щоб у полях і на сінокосах усякі люди про татар були освідомлені і тікали б у город”.

Зі станичників призначались зв'язкові, котрі їздили у сусідні міста з інформацією. Так вісті швидко передавалися по команді, доповідалося і московському воєводі, який, в разі потреби, давав вказівку до тих чи інших дій.

Всі Слободські полки (крім Сумського) заселялись перед Білгородською захисною лінією, перші укріплення котрої виникли ще в 1587 р., а остаточний перенос центра управління в Білгород і створення тут прикордонного військового округу-разряду відбувся в 1658 р.²⁰

Тому у 1678 р. розпочалось будівництво Нової (Ізюмської, чи Цареборисівської) лінії. Будівництво проводилось за планом (межевими книгами) генерала Косогова. Ця лінія була протяжністю у 200 верст, від Цареборисова угору по річках Сіверському Донцеві і Мжі до Коломака.

Але вже з 80-х років перед Новою лінією з'являються поселення і вона опинилася серед осель. Тоді була збудована в 1731-1735 роках XVIII ст. Українська лінія. Ця лінія була протяжністю до 300 км і проходила понад річками: від Дніпра Оріллю, її притокою Берестовою, потім Берекою до Сіверського Дінця. До кінця 30-х років було збудовано 409 редутів, 16 фортець. Окрім цих ліній, були ще й окремі вали біля міст²¹.

Варта складалася в основному з українського козацтва. Охорона лінії і зв'язок між підрозділами забезпечували роз'їзди, а для спостереження в степ висилались дозори.

Кривавими мозолями обернулось нашим предкам також і спорудження прикордонних укріплень. Хоч російські автори вважають, що українці самі того бажали: „Серйозною силою, що вже з початку XVII ст. поповнювала прикордонне населення Московської держави, стали дніпровські козаки, що приходили в російські землі. До царствування Олексія Михайловича на так званій Слободській Україні виник людський контингент, достатній для формування цілої оборонної системи... При цьому козаки часто самі створювали і фортифікаційні споруди”²².

Але, по-перше, у Голому степу без укріплення не виживеш; а, по друге, – не завжди то була добровільна справа. У доповіді лебединського сотника генералу Косогову від 1681 р. знаходимо: „Надовби під Бишкиним од озера до болота побудували. Але козаки Сумського полка дуже тепер знищилися у хлібних запасах; іншим навіть нічого їсти. З голодухи виходять з табору і не можна їх затримувати, а приходять мало товариства – і вони, бідні, роздягнені, хворі і їсти і самим нічого і нічим їх годувати й скотину. ...і тепер стояти тут на заставі нам неможливо”²³.

Автори праці „Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.” вказують, що за наказом із Москви на будівництво Української лінії було зігнано понад 56 тис. українських робітників з підводами та іншим спорядженням²⁴. Але є дані, що тільки у 1731 р. на спорудження лінії Гетьманщина прислала 20 тис. чол., слободські полки – 2 тис. козаків та 10 тис. селян.

Надовго запам'ятав український народ цю каторжну та принизливу працю:

„Із города із Глухова

Полки виступали

З заступами на лінію, ...

О царю поганій,...

Що ти зробив з козаками?

Болота засипав

Благородними костями...”,-

через сто років писав Тарас Шевченко у поемі «Сон»²⁵.

На початку XVIII ст. на основі слободських полків Петро I створив ще одну прикордонну структуру для захисту південних рубежів – Українську ландміліцію.

Поразка у війні з Туреччиною (1710-1713 рр.), перекреслила завоювання Росії кінця XVII ст. у Приазов’ї і знову відсунула кордон на північ, встановлюючи його посередині між ріками Оріль і Самара.

Скориставшись прутською поразкою, кримські татари почали повертати та змінювали свої володіння між Доном і Дніпром. Наслідки активного господарювання не забарились – вже у 1713 р. кримський хан з кубанськими татарами і азовськими турками здійснив загарбницький похід, спалив багато сіл, взяв біля 15 тис. ясиру і 90 тис. худоби.

Для того, щоб захистити південні рубежі від нападів кримських татар і їх союзників Петро I створює в 1713 р. Українську ландміліцію - військові поселення, призначені для військово-прикордонної служби.

По указу від 2 лютого 1713 р. „О устройстве в Киевской губернии ландмилиции из пяти полков” було сказано: „...набрати в губерніях в Київській, в Азовській з драгун, з солдат, з стрільців, з козаків, з пушкарів і тих же чинів з відставних від 15 до 30 років, по 3500 чоловік з губернії, всього сім тисяч чоловік”²⁶.

В результаті, за адміністративними назвами, було сформовано Сумський, Ізюмський, Охтирський, Острогозький, Харківський полки ландміліції.

Передусім Українська ландміліція призначалась для охорони кордону та боротьби з набігами татар і повинна була виступати за першої потреби.

На ландміліцію покладалась наступні завдання: охорона і оборона кордонів від раптових військових нападів та набігів; боротьба з контрабандистами; спостереження за таємним провозом „біглих людей” і проникненням лазутчиків; боротьба із загрозою занесення епідемій; боротьба з бродяжництвом в прикордонні (адже так могли критись зловмисники та шпигуни).

Передбачалось, що ландміліція буде також брати участь і у військових діях. Наприклад, в Указі від 7 січня 1720 р. говорилось: „...гетьман Скоропадський зі всім малоросійським військом і слободські полки... були до походу, куди указом повелено буде, у всякій готовності...”.

Ландміліційні полки знаходились під рушницею весною та влітку, оскільки татари здійснювали набіги саме в цей час, а на зиму відпускалися додому.

Щовесни ландміліційні формування висувались на лінію кордону і розміщувались у фортецях та форпостах Прикордонних (засічних) ліній.

Значні реформи прикордонної сторожі провів генерал-фельдмаршал П.А.Румянцев, котрий у 1764 році став генерал-губернатором Малоросії. Він значно укріплює південні кордони. Безпосередньо на лінії кордону, у вузлових її точках, він залишає мінімальну частину прикордонних сил. З інших були сформовані три сильних пересувних загони. Вони розташовувались у глибині за центром і флангами Української лінії і були зв’язані летючою поштою з гарнізонами, що займали опорні пункти на кордоні. Коли степовики проникали в проміжки між фортецями і форпостами, вони охоплювались пересувними загонами і знищувались.

Українська ландміліція виконала своє завдання. Протягом XVIII ст. Слобідська Україна зміцніла, збільшилась територія, населення. Російська імперія, закріпивши за собою нові землі, створила можливості для подальшої експансії на південь і у 1774 р. вийшла на Чорноморське та Азовське узбережжя. Туреччина визнала незалежність Кримського ханства. Загроза постійної військової небезпеки зменшується, прикордонні структури стають зайвими і у 1775 р. Українська ландміліція ліквідується.

Отже, українське козацтво впродовж своєї історії постійно виконувало завдання з

охорони кордонів. Ця функція була притаманна різним козацьким станам. Для козацтва, що замешкувало прикордоння, його охорона була викликана природною необхідністю самооборони. Набрані на службу черкеси, реєстровці отримували накази охороняти кордони Литви та Польщі. Для того, щоб отримати маєток, заробити кошти, наймалися козаки в станичну і сторожову службу Московського царства. В Гетьманщині, Запорозжжі, Слобожанщині створювались спеціальні прикордонні структури, які захищали ці українські автономії і слугували передовим форпостом охорони й оборони Російської імперії. Щодо форм і засобів охорони кордону, то вони постійно удосконалювались, створювались спеціальні структури, що робило козацьку прикордонну охорону більш мобільною і боєздатною і давало можливість ефективніше вирішувати завдання зміцнення безпеки країни, захисту й охорони кордону.

Продовжити дослідження доцільно за наступними напрямками: аналіз службово-бойової діяльності прикордонних структур в Україні у XVIII ст., розвиток прикордонних формувань в Україні у кінці XVIII – XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іванченко І., Моця Б. Охорона кордонів України в складі Російської імперії // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький, 1997. – 292 с.;
2. Кабачинський М.І. Історія кордонів та прикордонних військ України. – Хмельницький, 2000. – 216 с.;
3. Молотков А., Чепелкин М. На страже границ отечества. Краткий очерк Пограничных войск России // Пограничник. – 1996. – № 6. – С. 50-57;
4. Плеханов А., Плеханов А. Казачьи войска при Петре I (1682-1725) // Пограничник. – 2001. – № 12. – С. 54-61;
5. Карачаров И. Государственная политика в области охраны западной границы России в первой четверти XVIII столетия // Пограничник. – 2002. – № 10. – С. 62-64;
6. Ежуков Е. Петр I и охрана границ Российского государства // Пограничник. – 1999. – № 1. – С. 64-67;
7. Елизавета Петровна и охрана российского порубежья // Пограничник. – 1999. – № 2. – С. 68-71;
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О.Денисюка. – Львів, 1991. – С. 160-161;
9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. Т. 2. – Львів: Світ, 1990. – С. 8, 39;
10. Боярский В.И. На стороже Руси стояти. – М., 1992. – С. 27-28;
11. Історія української еміграції. (Б.Д.Лановик, Р.Т.Гром'як, М.В.Граф'як та ін.) За ред. Б.Д.Лановика. – К., 1977. – С. 56-57;
12. Боярский В.И. Вказана праця. – С. 43;
13. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., доп., перероб. – К., 1995. – С. 541, 510, 515;
14. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 449;
15. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 34; – Спр. 7. – Арк. 4;
16. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. Т. 1. – Львів, 1990. – С. 234-236;
17. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 67.; – Спр. 119. – Арк. 84-85;
18. ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 256. – Арк. 18-44;
19. Скальковский А. История новой сечи или последнего коша запорожского. – Одеса. 1885. Ч. 3. – С. 21;
20. Саратов И.Е. Муравский шлях через "Дикое поле" // Памятники Отечества. – 1980. – № 2. – С. 30-35;
21. Молотков А., Чепелкин М. На страже границ отечества. Краткий очерк Пограничных войск России // Пограничник. – 1996. – № 6. – С. 55;
22. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 58-61;
23. Молотков А., Чепелкин М. Вказана праця. – С. 57;
24. Багалій Д.І. Вказана праця. – С. 59;
25. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Д.Я.Телегін (відп. Ред.), І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свешніков та ін. – К., 1997. – С. 30;
26. Тарас Шевченко. Кобзар. – К., 1976. – С. 202;
27. Плеханов А., Плеханов А. Вказана праця. – С. 58, 61.

С.В. Джолос

ДЖЕРЕЛА ПРАВА ТА ПРАВОВА СИСТЕМА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Під джерелом права прийнято розуміти зовнішню форму виразу змісту норм права.¹ Різновиди вживаних у певній державі джерел права дозволяють стверджувати про належність її до певної правової системи (так англо-саксонській правовій системі властивим є прецедент, романо-германській системі – нормативно-правовий акт, системі мусульманського права – норми Корану, а системі релігійно-традиційного права – правові звичаї, етичні норми релігії тощо). Світовий досвід свідчить, що, зазвичай, в існуванні кожного суспільства першою застосовуваною правовою системою є система релігійно-традиційного права, котра згодом може трансформуватися в одну з інших вказаних систем. Визначення сутності правової системи Запорізької Січі є важливою засадою з'ясування однієї з основних віх становлення романо-германської системи в Україні. Особливої